

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕПОВНОЛІТНІХ

УДК 343.102

О. В. Ходанович*кандидат психологічних наук, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка*

У статті розкриваються теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з проведенням судово-психологічної експертизи неповнолітніх, виділено особливості проведення такого виду експертизи залежно від правового статусу неповнолітнього, визначається коло завдань, які вирішуються при проведенні судово-психологічної експертизи неповнолітніх в кримінальному і цивільному судочинстві.

Ключові слова: спеціальні знання в галузі психології, експерт-психолог, судово-психологічна експертиза, компетенція судово-психологічної експертизи, неповнолітній обвинувачений, комплексна оцінка особистості.

PROBLEMS OF PSYCHOLOGICAL
EXAMINATION OF JUVENILE JUDICIAL

Khodanovych O. V.

Received: 31 Oct 2014.

Розвиток науки, техніки та нових технологій призводить до того, що для успішного розгляду й вирішення все більшої кількості адміністративних, цивільних справ та розгляду кримінальних проваджень у суді необхідно застосовувати спеціальні знання, які сприяють ухваленню законних і обґрунтованих судових рішень. Використання таких знань можливе і шляхом призначення судово-психологічної експертизи, покликаної своїми спеціальними методами, прийомами та засобами сприяти встановленню обставин, які мають значення для цивільної, адміністративної справи чи кримінального провадження. Не випадково судова експертиза, різновидом якої є судово-психологічна, вважається одним із важливих правових інститутів, що зазнав на сьогодні істотних змін у зв'язку із оновленням цивільного та прийняттям чинного кримінального процесуального законодавства.

Психологічна природа людини змінюється дуже неспішно, пристосування до життя в змінюваних умовах суспільної практики відбувається повільно, як і неспішно змінюються психологічні складові кримінальних правопорушень. Тому за незрівняного зростання загального навантаження на судів, слідчих, прокурорів залишається незмінною і

актуальною вимога до них оволодівати знаннями психології та використовувати їх в процесі розгляду цивільних справ та кримінальних проваджень.

Діяльність судових експертів психологів здійснюється в межах їх наукової компетенції і у відповідності до вимог діючих кримінального процесуального, цивільно-процесуального і адміністративного законодавства. Наукові праці з проблем судово-психологічної експертизи в кримінальному й цивільному судочинстві відомих учених, зокрема, Н.В. Алікіної, В.Г. Гончаренка, Л.П. Конишевої, М.М. Коченова, І.О. Кудрявцева, В.В. Нагаєва, В.В. Романова, Ф.С. Сафуанова, О.Д. Сиковської та інших багато в чому ґрунтуються на положеннях, що розроблені свого часу М.М. Коченовим, відомим психологом, фахівцем з клінічної та юридичної психології. Ним були сформульовані уявлення про предмет і об'єкт судово-психологічної експертизи, межі її компетенції, показана відмінність судово-психологічної експертизи від судово-психіатричної тощо. Також М.М. Коченовим були виокремлені основні предметні види судово-психологічної експертизи, в тому числі й окремий її вид – експертиза неповнолітніх обвинувачених як самостійний вид судово-психологічної експертизи [1]. Останніми роками опубліковано чимало наукових праць, які присвячені проблемам використання можливостей судово-психологічної експертизи в цивільному (Т.В. Сахнова, В.Ф. Єнгалічев, С.С. Шипшин, В.В. Нагаєв, Ф.С. Сафуанов, Т.М. Секераж), кримінальному (О.В. Ярош) та адміністративному (О.М. Холопова) судочинстві. На сьогодні судово-психологічна експертиза визначається як особлива процесуальна дія, як

інститут доказового права, як рід судової експертизи і самостійний ланцюг в її загальній теорії, а також як наукове дослідження, що проводиться на основі спеціальних знань в галузі психології [2, 11].

Судово-психологічна експертиза (СПЕ) вивчає функціонування людини як особистості в різних видах її діяльності та з урахуванням різних форм поведінки. Що стосується антисоціальної поведінки, то цей підхід здійснюється в рамках мотиваційно-ціннісної концепції [3, 9]. Зазначений рід судових експертиз у своєму розвитку досяг того етапу, коли предметом СПЕ повинні виступати не окремі якості, а цілісна особистість учасника кримінальної події чи цивільного конфлікту, психологічний портрет якої важливий для встановлення об'єктивної істини в кримінальному, адміністративному і цивільному процесі.

З самого початку одним із пріоритетних напрямів судово-психологічної експертизи була експертиза неповнолітніх правопорушників, яку виокремлено в самостійний вид судово-психологічної експертизи. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх підозрюваних (обвинувачуваних) є одним з найбільш складних предметних видів експертизи. Психіка неповнолітньої особи також є центральним об'єктом дослідження при проведенні експертизи потерпілих у кримінальних провадженнях про статеві злочини і часто – в разі проведення експертизи свідків. Це пов'язано з тим, що дитина в силу незавершеності процесу її фізіологічного, психічного й особистісного розвитку є особливим об'єктом захисту її прав. Беззаперечним фактом є те, що делінквентність поведінки неповнолітніх значною мірою зумовлена, з одного боку, суспільно-економічною

ситуацією, в якій відбувається розвиток дитини, зокрема, інтенсивністю змін тих соціальних факторів, що визначають спосіб життя, а з іншого – адаптаційними можливостями дитячої психіки. Поведінка людини, особистість якої перебуває у стані становлення й розвитку, особливо чутлива до соціальних процесів, темпів повсякденного життя, рівня дегуманізації, розмитості морально-правових орієнтирів сучасного суспільства. У ситуації кримінального правопорушення особистість опиняється або сама, або на додаток до того втягує в конфлікт інших, а потім у процесі досудового розслідування і судового розгляду виступає в різних ролях: як свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачуваний, позивач, відповідач.

Експертне психологічне обстеження неповнолітньої особи починається з визначення завдань, що ставляться на вирішення органами досудового розслідування чи суду, з урахуванням яких буде ухвалено подальше судово-експертне дослідження. Приступаючи до подальших дій, перш за все необхідно відштовхуватись від специфіки протікання процесу психічного розвитку дитини, з урахуванням чого підбираються методики та психодіагностичний матеріал, а також визначається обсяг й зміст вихідних даних, необхідних для надання обґрунтованого та об'єктивного висновку [4, 494].

Виокремлення такого самостійного виду судово-психологічної експертизи як експертиза неповнолітніх зумовлено специфічністю об'єкта експертного дослідження – психіки дитини, що динамічно і нерівномірно розвивається. Це зумовлює своєрідність психічної діяльності, перш за все внаслідок об'єктивно і суб'єктивно обмежених можливостей до

увно-вольової регуляції своєї поведінки. Об'єктивність обмежених психічних можливостей пов'язана із незавершеністю процесу психічного й особистісного розвитку підлітка у віці, з якого настає відповідальність. До суб'єктивних обмежень може бути віднесена індивідуальна варіабельність психічного розвитку дітей як в межах норми, так і пов'язана зі зростанням психічних розладів різної генези, яка відмічається останніми роками у дітей різноманітних вікових категорій.

Процесуальний статус підлітка може бути різним: підліток може виступати як підозрюваний, що причетний до вчинення злочину як у групі, так і індивідуально, може виявитися жертвою вчинення насильницьких дій, тобто мати процесуальний статус потерпілого, а може виявитися і свідком. Виходячи з процесуального положення неповнолітньої особи, у кримінальному судочинстві виокремлюють три підвиди судово-психологічної експертизи неповнолітніх: психологічна експертиза неповнолітнього, який порушив закон, тобто експертиза правопорушника; психологічна експертиза неповнолітнього, чий права були порушені, тобто експертиза потерпілого; психологічна експертиза неповнолітнього свідка, очевидця факту порушення закону.

Традиційно судово-психологічна експертиза носить ретроспективний характер і її головним завданням є встановлення факту психічного життя суб'єкта в минулому, в юридично значущій ситуації, наприклад, здатності і можливості неповнолітнього підозрюваного усвідомлювати фактичний характер своїх протиправних дій і керувати ними під час вчинення злочину або здатності й можливості неповнолітнього свідка адекватно

сприймати обставини кримінального провадження в момент, коли він став очевидцем кримінальної події. Проте сьогодні треба вести мову й про вирішення перспективних завдань судово-психологічної експертизи. У випадках експертизи неповнолітніх жертв злочинів, дітей, чії права були порушені, перспективність СПЕ може бути реалізована встановленням глибини спричиненої психологічної шкоди, наявності й виразності дезадаптації, її зв'язку з фактом порушення прав, а також перспектив згладжування негативних наслідків, що надасть змогу слідчому й суду оцінити тяжкість злочинного посягання і буде мати кваліфікуюче значення. Ця експертиза передбачає вирішення завдань, які виникають при порушенні норм не лише кримінального, а й цивільного та адміністративного права [5, 17].

В кожному з видів судочинства є специфіка предмета судово-психологічної експертизи неповнолітньої особи. Так, психологічна експертиза неповнолітніх підозрюваних (підсудних) передбачає визначення загального психічного розвитку і ступеня особистісної зрілості підлітка; вплив розумової відсталості, що не пов'язана з психічною патологією, на здатність неповнолітнього усвідомлювати свою поведінку; актуальний психічний стан, у якому перебував підліток на момент вчинення злочину; мотиви, що спонукали злочинну поведінку; рівень комфортності підлітка та зовнішні фактори, що зумовили злочинну активність; розвиток вольової сфери та здатність контролювати свою поведінку. Усвідомлення людиною своїх дій включає в себе правильне розуміння об'єктивного змісту власної поведінки, причин та цілей вчинення дій, передбачення їх наслідків з

точки зору чинних у суспільстві правових норм та норм моралі. Здатність керувати своїми діями виражається у вільному виборі способу досягнення бажаного, який нерозривно пов'язаний з мотивами поведінки особи на шляху задоволення актуальних потреб. З огляду на це, індивід є здатним до усвідомлення своїх дій та керування ними за умови достатньої сформованості інтелектуальної й емоційно-вольової сфери. Оскільки процес особистісного становлення, розвитку і сформованості інтелектуальної та емоційно-вольової сфери є індивідуальним і не завершується у чітко визначений період, важливим під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження є його констатування, що важко, а інколи і неможливо зробити без використання спеціальних психологічних знань. На вирішення експерту-психологу можуть бути поставлені такі питання: Чи є у неповнолітньої особи індивідуально-психологічні особливості, властивості особистості, які дають змогу судити про закономірності або випадковість скоєного ними правопорушення? Чи є у неповнолітньої особи індивідуально-психологічні особливості, властивості особистості, що негативно впливають на спроможність до регуляції власної поведінки? Чи не вплинула на вчинення правопорушення неповнолітнім соціально-психологічна ситуація, в якій він перебував, а якщо так, то яким є конкретний характер цього впливу?

Психологічна експертиза потерпілого призначається часто у випадках, коли неповнолітня особа стає жертвою злочину. Призначення такої експертизи є доцільним у випадках, коли злочином явно завдається (або може бути завдана) психічна травма.

Предметом психологічної експертизи неповнолітньої особи у випадках, коли дитина стає жертвою сексуального насильства, є спроможність розуміти характер і значення вчинених над нею дій і здатність чинити опір. Якщо потерпіла особа є малолітньою і в силу віку рівень її психічного розвитку недостатній для розуміння характеру і значення дій, які мають сексуальну спрямованість (вік 8–9 років), предметом експертизи є спроможність до адекватного сприйняття й збереження юридично значущої інформації, до відображення зовнішнього боку досліджуваних подій, а також здатність до адекватного відтворення цієї інформації. Коли йдеться про експертизу потерпілих від злочинів проти здоров'я, предметом експертизи також є спроможність потерпілої особи до розуміння характеру й значення правопорушення, тобто внутрішнього змісту того, що відбулося, а також виявлення наслідків для психічного й особистісного розвитку неповнолітнього.

Психологічна експертиза неповнолітнього свідка порушення закону призначається у випадках, коли показання свідка характеризуються неповнотою, внутрішнім протиріччям або суперечать більшості інших показань, що зібрані у кримінальному провадженні, і які можуть бути викликані як причинами психологічного порядку (невисокий або недостатній рівень психічного розвитку внаслідок віку або відставання у психічному розвитку; особливості пізнавальної діяльності, у тому числі зумовлені не достатками сенсорних систем; екстремальний емоційний стан тощо), так і несприятливим умовами сприйняття.

Призначення судово-психологічної експертизи неповнолітньої особи, чий права були порушені або можуть бути порушені,

є характерним у випадках, коли у цивільному процесі розглядається питання щодо позбавлення батьківських прав, а також при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини при роздільному проживанні батьків; про здійснення батьківських прав одним з батьків, який проживає окремо від дитини, тощо. У випадках, коли цивільним судочинством розглядаються справи щодо позбавлення або обмеження батьківських прав, доцільною є постановка такого типу питань стосовно неповнолітніх: враховуючи рівень психічного розвитку, психічного (емоційного) стану, конкретні особливості досліджуваної ситуації, чи могла неповнолітня особа адекватно сприймати й запам'ятовувати обставини справи, давати правильну інформацію про них; чи є ознаки негативних наслідків дій батьків (одного з батьків) для психіки, психічного й особистісного розвитку неповнолітньої особи, і якщо так, то в чому вони виражаються; яким є психологічне ставлення дитини до своїх батьків, інших учасників сімейного конфлікту; чи виявляє дитина ознаки негативного емоційного стану, зумовленого тривалим сімейним конфліктом тощо. Відповіді на такого роду питання дають суттєву інформацію про дитину, її стан, проте цього не буде достатньо для судового вирішення питання про те, з ким із батьків необхідно постійно проживати дитині, чи може негативно вплинути на дитину спілкування з одним із батьків, який проживає окремо. Повну картину ситуації, що склалася, надасть експертне психологічне обстеження батьків дитини, особливо у тих випадках, коли формально батьки декларують виключну турботу про інтереси дитини, проте не зуміли або не побажали в силу глибоких образ самостійно, без участі сторонніх

осіб конструктивно вирішити сімейний конфлікт. Так, у цивільних справах про позбавлення батьківських прав доцільною є постановка таких запитань: Враховуючи рівень психічного розвитку, психічний (емоційний) стан, конкретні особливості досліджуваної ситуації, чи могла неповнолітня особа адекватно сприймати і запам'ятовувати обставини справи, надавати правильну інформацію про них? Чи є ознаки несприятливих наслідків дій батьків для психіки, психічного й особистісного розвитку неповнолітньої особи? Якщо так, то в чому конкретно вони мають вираз? Чи не виявляє неповнолітня особа негативне ставлення до своїх батьків? Якщо так, то в чому це має вираз і з чим пов'язане?

Вершиною професіоналізму експерта-психолога вважають проведення ним об'єктивного, повного і всебічного дослідження з використанням сучасних експертних методик та обладнання й формування на цій основі виваженого, науково обгрунтованого висновку. Індивідуальність конкретної цивільної справи або кримінального провадження завжди привносить дещо особливе в методику дослідження, навіть якщо алгоритм експертизи щодо даної категорії справ відпрацьований. Перед психологом постає завдання переведення змісту експертних питань в теоретичну схему предмета дослідження, а також виокремлення психічних параметрів, котрі будуть змінюватися. Створення теоретичної схеми дослідження зумовлене методологічними принципами науки психології. Прийнятий за методологічний норматив, принцип задає конкретну схему судового експертно-психологічного дослідження [6, 74–75]. На етапі підбору психодіагностичних

прийомів і методів питання якості науково-експертного дослідження вирішуються певними засобами. Важливою вимогою є використання надійних та апробованих методик. Проте існує й інша важлива задача – використання технік, які відповідають предмету дослідження. Йдеться про обгрунтованість або валідність методики. Це визначається тим, що методи повинні бути адекватні предмету вимірювання, і що за їх допомогою вимірюють цілком визначену властивість чи ознаку, не змішуючи її з іншою. Якісний та кількісний склад використовуваних методик повинен відповідати вимогам адекватності, необхідності й достатності. Підбір методів та методик здійснюється з урахуванням завдань, що поставлені на вирішення експерту-психологу та особливостями психічного розвитку дитини відповідно до віку. Аналіз психодіагностичного інструментарію дозволяє визначити мінімальний набір психодіагностичних методик для використання в ході проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх. Він включає тест на виявлення акцентуацій МПДО, колірний тест М. Люшера, методика Г. Айзенка для визначення інтелектуальних якостей, методика ціннісних орієнтацій М. Рокича, тест незавершених речень.

Однією з проблем, які існують в практиці проведення судово-психологічних експертиз неповнолітньої особи, є достатність рівня кваліфікації судового експерта з цього виду психологічної експертизи. В Україні питання забезпечення належної професійної компетентності судових експертів-психологів ще далеке від досконалості в його вирішенні. Відповідно до вимог ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», судовими експертами

можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. За останні роки вищими навчальними закладами нашої країни було випущено значну кількість практичних психологів. Програма підготовки окремих з них значно збідніла у порівнянні з програмою фундаментальної університетської освіти. Рівень підготовки деяких психологів у багатьох випадках відстає від державних стандартів з психологічної освіти. Все це призводить до помилок, прорахунків, а й навіть до прямих порушень форми, процедури й змісту проведення судово-психологічної експертизи. Освіта, яку повинні отримувати майбутні експерти-психологи, повинна бути університетською, в ході якої студенти в повному обсязі вивчають різноманітні психологічні дисципліни, отримують сучасний психодіагностичний інструментарій та оволодівають адекватним методичним супроводженням професійної діяльності. Окрім засвоєння загально-психологічних дисциплін, майбутні експерти повинні отримувати знання із спеціалізації «юридична психологія», де поглиблено вивчаються різноманітні предмети психолого-правового

поля, зокрема «правова психологія», «судова психологія», «психологія розслідування злочинів», «судова психіатрія» тощо. Теоретико-практичне навчання експертів повинно включати такі предмети як «судово-психологічна експертиза», «психологічний аналіз матеріалів кримінального провадження», «юридична психолінгвістика для психологів». Така концептуально організована й довготривала система підготовки судових експертів-психологів призводить до того, що рівень їх професійної компетентності відповідатиме високим стандартам професійної діяльності, оскільки закладає професійні знання та вміння, удосконалює навички, формує професійну мотивацію, а також професійно важливі якості спеціаліста та експерта.

Висновок. Виокремлення судово-психологічної експертизи неповнолітніх в самостійний вид психологічної експертизи, з одного боку дає змогу більш повно задовольнити потреби судової практики в спеціальних психологічних знаннях, дозволить розширити коло вирішуваних завдань, а з іншого – потребує спеціалізації експертів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Коченов М. М.* Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды / М. М. Коченов. – М. : Генезис, 2010. – 352 с.
2. *Холопова Е. Н.* Судебно-психологическая экспертиза в уголовном судопроизводстве : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Е. Н. Холопова. – М., 2006. – 21 с.
3. *Ярош О. В.* Судово-психологічна експертиза неповнолітніх, обвинувачених за агресивні злочини : автореф. дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.06 / О. В. Ярош. – Харків, 2008. – 23 с.

4. *Арефіна Н. М.* Експертне психологічне дослідження дитини: вікові обмеження // Криміналістика и судебная экспертиза : междуведомственный научно-методический сборник. Вып. 59. – К. : Министерство юстиции Украины, 2014. – С. 492–498.
5. *Шипшин С. С.* Перспективы развития судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних на современном этапе развития / С. С. Шипшин // Теория и практика судебной экспертизы. – 2008. – № 4 (12). – С. 15–23.
6. *Южанинова А. Л.* Определение научной обоснованности судебно-психологического экспертного заключения в системе его общей оценки / А. Л. Южанинова // Теория и практика судебной экспертизы. – 2008. – № 4 (12). – С. 72–76.

Стаття надійшла до редакції: 31.10.2014.

Рекомендовано кафедрою кримінального процесу та криміналістики

PROBLEMS OF PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF JUVENILE JUDICIAL

Khodanovych O. V.

Abstract: The article with the problem of theoretical peculiarities of juvenile judicial psychological examination. It is proved that of juvenile judicial psychological examinations one of the most complicated form of appliance of psychological know ledge in juridical prudence. The main features of such kind of examination in its relation to the juvenile legal status are revealed.. The problem of trial psychological examination is of great interest for scientists and experts. It needs further investigation and improvement. This problem plays an important role and is of great interest in the circles of legal experts.

Forensic psychological examination requires special knowledge, which should be the essence of knowledge regarding the subject of forensic psychological examination. Their peculiarity is that they do not act as a purely theoretical – the achievement of various theories of psychology and psychological diagnostics means and psychological analysis of object of research must be scientifically justified, implement in practice and form part of professional experience. The analysis of features of court-psychological of the examination in a criminal and civil process is given in the article. The description of the theoretical developments of Ukrainian and foreign psychologists is done in the article, that the typical cases and stages of conducting of court-psychological examination are described in the article.

The measures of competence and the main tasks of juridical and psychological examination, the conditions and competence have been differentiated and the criteria of demotion of the level of competence of the expert-psychologist have been worked out.

Keywords: expertise in psychology, expert-psychology, judicial psychological examination, competence of forensic psychological examination, juvenile accused, complex individual assessment.

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕРТИЗЫ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ***Ходанович О. В.*

Резюме: В статье раскрываются теоретические проблемы, связанные с проведением судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних, выделены особенности проведения такого вида экспертиз в зависимости от правового статуса несовершеннолетнего, определяется круг задач, решаемых экспертами-психологами в уголовном и гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: специальные знания в области психологии, эксперт-психолог, судебно-психологическая экспертиза, компетенция судебно-психологической экспертизы, несовершеннолетний обвиняемый, комплексная оценка личности.